

עשרים וארבע ברכות

רמב"ם תעניות פרק ד

(ה) ושליח ציבור מתחיל ומתפלל עד ברכת גואל ישראל, ואומר זכרונות ושופרות מעין הצרה, ואומר "אל י"י בצרתה ליי" (תהלים ק"כ:א'), "אשא עיני אל ההרים" וכו' (תהלים קכ"א:א'), "ממעמקים קראתיך יי"י" (תהלים ק"ל:א'), "תפילה לעני כי יעטף" וכו' (תהלים ק"ב:א').

(ו) ואומר דברי תחנונים כפי כוחו, ואומר, ראה בענינו וריבה ריבנו ומהר לגאלנו, ומתחנן, ואומר בסוף תחנוניו, מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י גואל ישראל:

(ז) ומתחיל להוסיף שש ברכות שהוא מוסיף זו אחר זו, ומתחנן בכל אחת מהן בדברי תחנונים ופסוקים מדבר קבלה ומכתבי הקודש כפי שהוא רגיל, וחותרם בכל אחת מהן בחתימות אלו:

(ח) בראשונה הוא חותרם, מי שענה את משה ואבותיכם על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י זוכר הנשכחות:

(ט) בשניה הוא חותרם, מי שענה את יהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י שומע תרועה:

(י) בשלישית הוא חותרם, מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י שומע צעקה:

(יא) ברביעית הוא חותרם, מי שענה את אליהו בהר הכרמל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י שומע תפילה:

(יב) בחמישית הוא חותרם, מי שענה את יונה במעי הדגה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י העונה בעת צרה:

(יג) בשישית הוא חותרם, מי שענה את דוד ושלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ברוך אתה יי"י המרחם על הארץ:

וכל העם עונין אמן אחר כל ברכה וברכה כדרך שעונין אחר כל הברכות.

(יד) ואומר רפאנו יי"י ונרפא וכו', וגומר התפילה על הסדר, ותוקעים בחצוצרות. וכסדר הזה עושין בכל מקום:

(טו) כשהיו מתפללין על הסדר הזה בירושלים, היו מתכנסין בהר הבית כנגד שער המזרח, ומתפללין כסדר הזה, וכשמגיע שליח ציבור לומר מי שענה את אברהם, אומר, ברוך יי"י אלהים אלהינו אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך אתה יי"י גואל ישראל, והן עונין אחריו, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, וחזן הכנסת אומר לתוקעים, תקעו הכהנים תקעו. וחוזר המתפלל ואומר, מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, ואחר כך תוקעין הכהנים ומריעין ותוקעין:

(טז) וכן בברכה השניה לזו, שהיא ראשונה מן השש שמוסיף, חותרם בה ברוך יי"י אלהים אלהינו אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך אתה יי"י זוכר הנשכחות. והן עונין אחריו, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, וחזן הכנסת אומר להן, הריעו בני אהרן הריעו, וחוזר שליח ציבור ואומר, מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, ואחר כך מריעין ותוקעין ומריעין:

(יז) וכן על כל ברכה וברכה, באחת אומר תקעו ובאחת אומר הריעו, עד שיגמור כל שבע הברכות, ונמצאו הכהנים פעם תוקעין ומריעין ותוקעין, ופעם מריעין ותוקעין ומריעין, שבע פעמים. ואין עושין סדר זה אלא בהר הבית בלבד. וכשהן תוקעין ומריעין שם, תוקעין בחצוצרות ובשופר, כמו שאמרנו:

פירוש יד פשוטה

כוונת רבינו באומרו עד ברכת גואל ישראל, היא עד ולא עד בכלל, שאת זכרונות ושופרות אומר לפני שמתחיל את ברכת גואל ישראל, שהרי בהמשך ההלכה לאחר שאומר זכרונות ושופרות ואת פרקי התהלים, רק אז הוא אומר: ראה בענינו וריבה ריבנו ומהר לגאלנו וכו'.

ואומר דברי תחנונים כפי כוחו – תיאור של תפילת התענית באופן רחב מצוי בכתבי הגאונים, מהם עולה ריבוי דברי התחנונים בתוך הברכות כולן. נעתיק שתי תשובות מן הגאונים בנושא זה:

אוצר הגאונים תענית (התשובות סימן נ; עמ' 23):

מצאנו בתשובות הגאונים, בתשובות מר שר שלום גאון זצ"ל. כיצד מוציאין את התיבה וכול'.

וכך דרכה שלעצירה: מוציאין את התיבה ברחובה שלעיר, ונותנין אפר מקלה על גבה ובראש הנשיאים, ואחריהן נוטל כל אחד ואחד ונותן בראשו קודם תפלת השחר. ומתפללין תפלת השחר כמנהג יום ויום, וכשמסיימין הציבור את התפילה עומד זקן ואומר דברי כיבושין. ואח"כ יורד שליח ציבור שיש לו המדות שאמרו, ומתחיל: "ברוך אתה ה' מגן אברהם" והוא לבוש שק, ושק על התיבה ועל הספרים, וכהנים עומדים בשופרות. וכיון שמגיע שליח ציבור לחנון המרבה לסלוח, אומר סליחות ופסוקים כמו שירצה כשאר תעניות. וכיון שמגיע לברכת גואל ישראל מתחיל בברכה אריכתא ואומר מע(נ)ין אברהם אבינו וקורא פסוקיה דעקידה כגון: "זיאמר יצחק אל אברהם אביו' וגומר כל הפרשה כולה עד 'זיקרא אברהם שם המקום ההוא וגו'". ואומר "תקעו בני אהרן תקעו", ותוקעין הכהנים, ואומר: "כלה ממנו רעב דבר שדפון וירקון ארבה חסיל כל נגע וכל מחלה והורד לנו גשמי רצון ברכה ונדבה", ועונין הציבור "אמן". ואומר "הריעו בני אהרן הריעו" ומריעין. ואומר "מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אותנו וישמע קול צעקתינו ביום הזה בא"י גואל ישראל". ואומר שליח ציבור "ענינו אבינו ענינו כשעניתה לאברהם אבינו" ופסוקי דרחמי, ונופלין הצבור על פניהם, ועומדים על רגליהם, וחוזר שליח צבור ואומר סדר הראשון פיוט ופסוקי דקריעת ים סוף, "זיאמר ה' אל משה מה תצעק אלי וגו' כל הפרשה כולה עד 'זירא ישראל את היד הגדולה' ואומר "תקעו בני אהרן תקעו" כסדר הראשון כלו עד "מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה וכו' ברוך זוכר הנשכחות". ברכה שלישית פיוטים, ואומר "זיהי בהיות יהושע ביריחו וגו'", כל הפרשה עד 'זיאמר שר צבא ה' אל יהושע וגו', הריעו וכו', מי שענה את יהושע בגלגל כו' ברוך שומע תרועה. ברכה רביעית 'זיאמר שמואל קבצו כל ישראל וגו' כל הפרשה עד 'זיקח שמואל טלה חלב וכו' כסדר הראשון "מי שענה לשמואל במצפה כו' ברוך שומע צעקה". על החמישית הוא אומר "מי שענה לאליהו בהר הכרמל כו' בא"י שומע תפילה". על הששית אומר עניית יונה בעת הצרה. על הששית שהיא שביעית לארוכה עניית דוד ושלמה בנו בירושלם "ברוך מרחם על הארץ" ומשלים התפלה, ואחר כך 'אשר היה דבר ה' על דברי הבצרות' וגומר כל הסדר ונפטרין לבתיהן בשלום.

שם סימן נא; עמ' 24:

ונשאל מרבינו שרירא ומרבינו הא"י ז"ל...

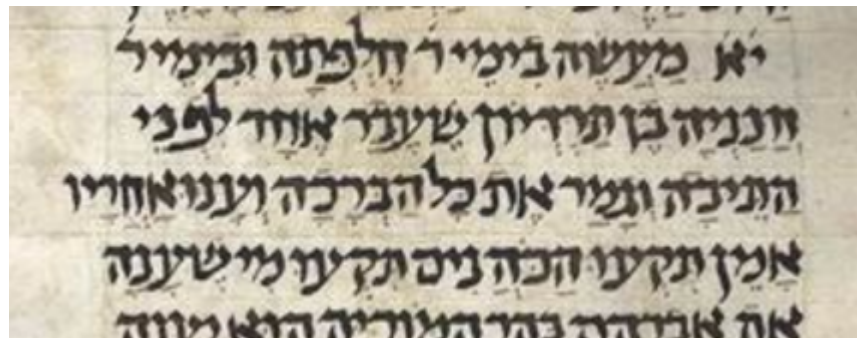
תשובה... אבל מנהגא דילנא השתא דתדירא בכל צרה שלא תבוא על הציבור מעצירת גשמים או יוקר השער או דבר או ארבה ומאי דדמי להני. מיתאמרן קדמנא שבע ברכות כסידורא דמתניתין ותוקעין כהני בסוף כל חדא וחדא וזימנין דמכנפינון בבתי כנסיות, ומשנין מקום התיבה, וזמנין דנפקין ומפקין לה לתיבה לרחוב העיר ונותנין אפר מקלה על גבה וברישא דרשואתא, וכל כד נוטל ונותן בראשו והכין רגילינא דמצלין תפלת השחר גרידתא ככל יומא, ובתרא קאים זקן ואומר דברי כבושין, והדר נחית שליח צבור דאית ביה מדות דמפרשין בהלכתא ובגמרא ומתחיל ברוך אתה דצלותא כדלביש שק וכד נחית שק על תיבותא וספרי וכהני דקימין בשיפורי, ומסליק לקדושה "שיר כסא" כי הכין דגרסין לה רבנן, ומתמר סליחותא בחנון המרבה לסלוח לפום דניחא להון. וכד מטי לברכת גואל ישראל מתחיל בברכה אריכתא, וכמה דברי חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים, מנהון פיוטי, ומנהון טידי (= שירות ותשבחות לה'), אלא מיהו מימר ראשון דהוה מיתמר מיומא דרבנן דהוראה הדין רישיה: "איתן למד דעת..." ואית לה טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי. ובסוף ברכה קרו פסוקי דעקידה קמי דליחתום, ומתחיל "תקעו הכהנים תקעו", ותוקעין כהנים כדמתרמי בלא מנינא, והדר אמר "כלה ממנו רעב דבר שדפון וירקון ארבה חסיל וילק וכל נגע וכל מחלה". ואי אית מילתא דצריכין למיבעי עלה רחמי מדכרינן לה וצבורא כלהון ענו "אמן" בזיע וברתת. והדר אומר "הריעו בני אהרן הריעו" ומייבבין ומערבבין כהנים כמה דאפשר והדר אמר "מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אותנו וישמע כל

צעקתינו ביום הזה בא"י גואל ישראל". ומקרב ההוא שליחא לצד תיבותא ונחית אחרינא ומתחיל ואומר "עננו אבינו עננו, מלכנו עננו, עננו אלהינו עננו כשם שענית לאברהם אבינו בהר המוריה עננו", וציבורא ענו בתריה מילתא מילתא. ואומר פסוקי דרחמי ובאבא רבא דתחנוני לפום דאיפשר, ומדכר קמי שמיא זכות ההוא חסידא דברכה תליה ביה...

תשובה זו מאריכה עוד בהמשך הסדר הנ"ל יעויין שם. מתוך תשובות אלו עולה שיש להוסיף תחנונים ככל האפשר וכפי יכולתו של שליח הצבור.

מעשה בימי רבי חלפתא

משנה תענית ב - כ"י קויפמן

משנה תענית ב:ה - קויפמן

(ה) [יא] מעשה בימי רבי חלפתא ובימי רבי חנניה בן תרדיון, שעבר אחד לפני התיבה, וגמר את כל הברכה, וענו אחריו: "אמן. תקעו, הכהנים, תקעו!" מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. הריעו בני אהרן, הריעו! מי שענה את אבותיכם על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. וכשבא דבר אצל חכמים, ואמרו: לא היו נוהגים כן, אלא בשער מזרח.

מיוחס לרש"י תענית טו:

ה"ג: ולא ענו אחריו אמין תקעו בני אהרן תקעו – חזן הכנסת אומר להן על כל ברכה וברכה והוא השמש ולא שליח צבור.

תוספתא תענית א':א

(יא) במקדש מה הן או', ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ואין עונין אמין במקדש. מנין שאין עונין אמין במקדש, שנ' קומו וברכו את ה' אלהיכם וגו'. מנין על כל ברכה וברכה ועל כל תהלה ותהלה, שנ' ומרומם על כל ברכה ותהלה, על כל ברכה ברכה, ועל כל תהלה תהלה. (יב) על הראשונה הוא אומ' ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל, והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו וגו'. (יג) וחזן הכנסת או' להם תקעו הכהנים תקעו, וחוזר ואו' להם מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. תוקעין ומריעין ותוקעין. על השנייה הוא או' ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך זוכר הנשכחות, והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו. וחזן הכנסת או' להן הריעו בני אהרן הריעו, וחוזר ואו' להן מי שענה משה ואבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. תוקעין ומריעין, אחת תקיעה ואחת הרעה, אחת תקיעה ואחת הרעה, עד שיגמור את כולם,

וכך הנהיג ר' חלפתא בצפורי ור' חנניא בן תרדיון בסיכני. וכשבא דבר אצל חכמים אמרו לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח בלבד.

תוספתא כפשוטה תענית א:ג

67-69. וכך הנהיג ר' חלפתא בצפורי ור' חנניא בן תרדיון בסיכני, וכשבא דבר אצל חכמים אמרו לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח בלבד. וכו' הברייתא השניה והשלישית שבבבלי ט"ז ב'. ובמשנתנו פ"ב מ"ה: מעשה בימי ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון שעבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כלה, ולא ענו אחריו אמן, תקעו הכהנים תקעו. מי שענה וכו', וכשבא דבר אצל חכמים, אמרו לא היינו נוהגין כן אלא בשער המזרח ובהר הבית. **ברם הגירסא "ולא ענו וכו'", היא בדפוסים ובכ"מ שהוגהו ע"פ תיקונו של המיוחס לרש"י, אבל בשאר כל כתה": וענו אחריו אמן, עיין בהוצ' מלטר ובשנו"ס שם, ויש להוסיף שכ"ה גם במשניות סדר מועד על קלף שבביה"מ כאן, ובמשניות כ"י עם פירוש הר"מ. ולפי גירסא מקויימת זו הרי בהכרח אין דברי החכמים עולים על עניית אמן, אלא ע"ז שהנהיגו שלאחר הברכה חזרו ואמרו מי שענה וכו', ועל דבר זה אמרו חכמים שלא נהגו כן אלא בשער המזרח בלבד, כדי שלא לתקוע אחר ברוך שם כבוד מלכותו, כפירושן של כמה מן הראשונים, עיין מ"ש לעיל, שו' 60, ד"ה וחוזר, או שהכוונה לסדר התקיעות, עיין מ"ש לעיל, שו' 51-52, ד"ה עונין אמן. ועיין בדרשת הרמב"ן לר"ה, עמ' 19, ובהערה 3 שם קלקל מה שתיקן בפנים, והכוונה לתוספות ולא לתוספתא, ועיין מ"ש הריטב"א בשם הרמב"ן ט"ו סע"א ד"ה תקעו, וכוונתו לדרשה הנ"ל.**

ריטב"א תענית טו:

גרס' רבי אלפסי ז"ל וכן הוא במשניות מדוייקות ובספרים ישינים מעשה בימי רבי חלפתא בצפורי ובימי רבי תנינא בן תרדיון שעבר א' לפני התיבה ואמר כל הברכות כלן **וענו אחריו אמן** תקעו הכהנים תקעו מי שענה את אברהם אבינו כו' הריעו בני אהרן הריעו מי שענה את אבותינו. וכן בכל ברכה וברכה וכשבא דבר לפני חכמים אמרו לא היו נוהגים כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית **ובפי' טענתם של רבי חלפתא ורבי חנינא נתחבטו הראשונים ז"ל יש מרבתי' ז"ל בעלי התוספות שפירש שטעותם שהיו תוקעי' על סדר הברכות ואמרו חכמים שבגבולים** **אומרי' הברכות בלא התרעות ומה שאמרו בר"ה שיש חוצרות בגבולים בתעניות זהו שתוקעים בחוצרות אחר שמשלימין כל הכ"ד ברכות וכן נראה דעת הרמב"ם ז"ל שאין התרעות על סדר הברכות בגבולין אלא אחר שגמרו כל התפלה ויש מסייעי' פי' זה לפי שבמשנתנו לא הזכירו שום התרעה בסדר הברכות וזה אינו נכון כלל שהרי בברייתא פירש התרעות על סדר ברכות בגבולין ואחר כך פירש אותן שבמקדש ולא חלקו ביניהם אלא בחותם הברכות ועניית אמן כי בגבולין חותמי' כדרך עוני' אחריה' אמן במקדש חותמים ברוך יי' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם גואל ישראל וכן בכלם ועונים אחריהם במקומן אמן בשכמל"ו. ומה שלא הזכיר התנא במשנה תרעות על סדר ברכות לפי שהתנא מקצר וסמך על מה ששנה בשלהי פרקא דלעיל שבאלו מתריעין ומאי דלא פריש במתני' פריש בברייתא.**

ורש"י ז"ל דחק עצמו לומר כי טעותם היה שלא היו עוני' אמן אחר כל ברכה אלא שהיו אומרי' בשכמל"ו כדרך שעושי' במקדש וגרס' במשנת' ולא ענו אחריו אמן וזה אינו נכון חדא דבנוסחי עתיקי וענו אחריו אמן גרס' עד שבא רש"י ז"ל ומחק והגיה ועוד היאך אפשר לומר כי חכמים גדולים כר' חלפתא ור' חנינא בן תרדיון יטעו טעות גדולה כזו כי אף על פי שהיו במקדש בימי התעני' וראו שעשו כך לא היה להם לעשות כן בגבולים שדבר ידוע היא כי במקדש כל השנה היו נוהגים לעשות כן כי לפי שאומרים את השם בכתבו יש להם לענות בשכמל"ו אבל בגבול' שאינו נאמר אלא בכינויו עונין אמן ואין הפרש כזה בין תעניות לשאר ימים ואחרים פירשו שטעותם היה כי כמו שראו במקדש שהיו תוקעים בשופר וחוצרות בתעניות הנהיגו הם כן בגבולין לתקוע בשופר וחוצרות וכשבא דבר לפני חכמים אמרו שאין זה אלא במקדש אבל בגבול' מקום שיש שופר אין חוצרות ומקום שיש חוצרות אין שופר והפי' הזה יותר נכון ורבי' הגדול כן כתב שטעו בשתים שלא ענו אמן ושטעו בשופר וחוצרות כמו שראו במקדש אבל עדיין אינו מחוור כי היה להם לחכמים לומר אין עושים כן אלא בשערי מזרח דהא מקרא נפקא להו התם במסכת ר"ה דכתיב בחוצרו' וקול שופר הריעו לפני המלך יי' המלך יי' הוא דאיכא חוצרות וקול שופר אבל בעלמא לא וגם אינו נראה שיהו טועי' בדרשא דהאי קרא ואמאי נקט לישנא לא היו נוהגים כן

ולא' מרבתי שמעתי אומר כי טעותם היתה בזה כי במקדש לא היו אומר בחתימ' כל ברכה וברכה מז' ברכות מי שענה לאחר שאומר חותמ' ברוך יי' אלהי ישראל כו' ועונים העם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. וחזן הכנס' אומר תקעו ואומר ש"צ מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתם היום הזה ותוקעי' וכן בכל ברכה וברכה אבל בגבולים אין עושים כן אלא כסדר משנתינו כי קודם חתימ' כל ברכה אומר מי שענה וחותרם בה ועונים אמן ואומר חזן הכנס' תקעו ותוקעים כי סדר משנתי' בגבולי' היא וטעם ההפרש הזה שבין מקדש לגבולים לפי שאנו צריכין ביום זה להעלות זכרונם לפני ברוך הוא לרצון לנו ולפי' צריך בתקיעות בתפלות תענית שהוא מי שענה שמזכירין בה זכות האבות להעלות זכרונם לפני הש' ב"ה לרצון לנו ולפי' צריך שיהו התקיעה סמוכו' לתפלה זו ואלו במקדש כיון שעונים על כל ברכה בשכמל"ו שהוא ברכה בפני עצמה כמו שאמר על כל ברכה תן לו תהלה אלו היה אומר מתחלה מי שענה קודם חתימת הברכה ותוקעי' אחר בש"כ היה נראה כאלו התקיעה על ברכת בש"כ אבל בגבולים שעונים אמן שתוקעים אחר עניית אמן הרי התקיעות סמוכו' למי שענה שאין הבדל ברכה אחרת ביניהם ורבי חלפתא ורבי חנינא אירע להם שהיו במקדש וראו הסדר ההוא והנהיגו כן במקומתם וכשבא דבר לפני חכמים אמרו שאין נוהגים כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית והשתא אתי שפיר כפשטה לישנ' דמתני' מעשה בימי ר' חלפתא ורבי חנינא שעבר א' לפני התיבה וגמר את כל ברכה וענו אחריו אמן תקעו הכהני' תקעו מי שענה את אברהם אבינו כו' הרי מפו' כי אחר שגמר כל ברכה וענו אחריו אמן אמר חזן הכנס' תקעו הכהני' תקעו ובעוד שהתוקעים מזמנים עצמן לתקיעה ש"צ או' מי שענה ותוקעים וכן תמצא מפו' בבב"א דברי רבי יהוד' ההפרש הזה שבין גבולים למקדש ואחר סדר זה של מקדש אמרי' בסופ' וכן הנהיג ר' חלפתא בצפורי וזה לשון הגון אלא שאני מוסיף ואו' כי אף במקדש היו אומר מי שענה כי מי שענה חותם הברכו' הוא כדתנן ואומר חותמיהן מי שעני' כו' ואין אומר אותה בשום מקום בלא חותם זה אלא שאחר שענו בשכמל"ו ואומר חזן הכנסת תקעו אומר ש"צ פעם שנייה מי שענה בלא חתימה וכן הלשון מוכיח דברי רבי יהודה ששנינו וחוזר ואומר מי שענה משמע שחוזר אותו פעם שנייה וכן בדברי הרמב"ם ז"ל.

מאירי תענית טז:

מעשה בימי ר' חלפתא וכו' אמר כל הברכות ולא ענו אחריו אמן אלא שהיו אומרים ברוך שם כבוד מלכותו זו היא גרסת גדולי הרבנים ולדעתם הוא שאמרו עליה לא היו נוהגים כן ר"ל שלא לענות אמן אלא בירושלים ומעשה של ר' חלפתא בגבולין היה ומ"מ גדולי המפרשים גורסים וענו אחריו אמן בכל הברכות: ומה שאמרו עליו שלא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח וכו' הוא חוזר על סדור התקיעות והוא שאמר אח"כ תקעו בני אהרן תקעו וכו' ומי שענה וכו' וכן בכל ברכה וברכה ופי' הדברים הוא שעכשו בא לחדש לנו שבתוך ברכות אלו היו תוקעין ושהיו תוקעין קודם מי שענה וזה שהיה דרכם בירושלם לחתום קודם מי שענה ואחר שחתמו אומר חזן הכנסת תקעו ותוקעים תקיעה לבד לדעת קצת או תוקע קש"ק כלו בלא תרועה וש"צ צועק ואומר מי שענה בלא חתימה וכן בכלם אלא שבאחת אומר תקעו ותוקע תקיעה או קר"ק או קש"ק על הדרך שבארנו ובאחרת אומר הריעו ומריע תרועה לבד לדעת קצת או קר"ק לדעת קצת וכששמעו חכמים בדבר אמרו שאין מנהג זה אלא בירושלם והוא אמרם בשערי מזרח ובהר הבית פי' בשערי מזרח שהן כנגד הר הבית והזכיר מקומות אלו שבמקדש מפני ששם מתקבצים לענין זה ר"ל בהר הבית כנגד שער המזרח אבל בגבולים אומר מי שענה חתימה כמו שסדרנו בבאור המשנה ואחר החתימה אומר תקעו וכו' ותוקע ומתחיל בברכה שניה וכן בכלם אלא שבאחת אומר תקעו ובאחת הריעו ולדעת המפרשים על מה שאמר לא היו נוהגים שלא לענות אמן אלא במקדש הביאנו בגמרא ממה שאמר ומרומם על כל ברכה כלומר על כל ברכה וברכה תן לו תהלה ולא יספיק בתהלה אחת על כלן ר"ל עניית אמן ובערוך פי' הטעם מפני שמלת אמן סוף ברכה ואין סוף לברכותיו של הב"ה וחומר הדבר מתוך שהיו מזכירים שם המפורש ומ"מ בגבולים עונים אמן על כלן ותוקע בכלן אחר מי שענה ואחר חתימה אע"פ שבמקדש נשתנה הענין וי"מ שלא היה חלוק בתקיעות בין מקדש לגבולין וכן יש שמבלבלים הסוגיא בפירושים אחרים קרובים לאלו וכן לדעת גדולי המחברים לא היו תוקעים בתוך הברכות בגבולין כלל אלא לאחר התפלה והעקר כמו שכתבנו וכבר הארכנו בזה בפירושו ובחבור התשובה:

רמב"ן תענית פרק ב

פרק שני

מה ששנינו במסכת תענית ואומר לפנייהם עשרים וארבע ברכות, שמונה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד ששה – מסקינן בגמ' שאינן אלא בשבע אחרונות, ואע"ג דרב אשי שהוא בתרא דייקא ליה מתנית' דבאמצעות נמי איכא כ"ד, אגמרי' סמכי' דקאמר השתא דאתית להכי עשרין וארבעה נמי לאו שיורא הוא כו'. ומתני' נמי דיקא, דכיון דאסיקנא לקמן בתיבה דכי קתני סדר תעניות כיצד אשבע אחרונות קתני, סיפא דמתני' עמדו בתפלה עלה קאי, ולא מפסקי' רישא וסיפא בתרי טעמיה.

ונראה בסודרא דהני מתני' דתנא איירי באיסורי מעיקרא, ותנא בסיפא שבאלו מתריעין, ואין התרעה אלא במקום עשרים וארבע והדר פריש דהתרעה זו מוציאין את התיבה לרחוב, ומתפללין שם עשרים וארבעה ברכות שעליהן מתריעין, ולא קתני התם סדרא דהתרעה במתני', משום דתני לה לתרועה בפ"ק, אלא במעשה דר' חלפתא ור' חנינא בן תרדיון משום פלוגתא דסידורא.

אבל בכולהו מתני' ובגמרא לא נתפרש בהדיא אם מתפללין אותן כ"ד בכל תפלה ותפלה משלש [תפלות] שהן שחרית ומנחה ונעילה שמתפללין בכל תענית צבור, כדאמר בפרק מקום שנהגו תשעה באב אינו כתענית צבור לתפלת נעילה, וכדמוכח בריש פ' בגי' פרקים דמתמהינן בגמ' תעניות ומעמדות מי אית בהו מוסף, ולא אמרינן מי אית בהו נעילה. או שמא אינו אלא בתפלת נעילה בלבד, כדאמרינן רביעית יומא מצלינן ובעינן רחמי, ודברי רבינו חננאל מטין כן שכתב ותפלת התענית בשחרית לא יכלינן למימר דכתוב ואלי' יאספו כל חרד בדברי וגו', ש"מ תפלת תענית באחרית היום ברביעי[ת] האחרון, אבל מאחר שלא פירשו במשנתנו כך נראה לפי הדרך הישרה שבכל שלש תפלות (מהן) מתפללין כן, וסמכתי לי על דברי הרב המחבר הר"מ במז"ל שכתב כן שמוסיפין ברכות אלו בתפלת שחרית ובתפלת מנחה.

ויש מי שאומר שהן מתפללין אותה כעין מוסף, ולמד זה מן הירושלמי שאמרו בפ' מאימתי קורין דר' יוסא ור' אחא סלקין לתעניתא אתא צבורא בעו מקרי את שמע בתר תלת שעי, ובעא ר' אחא ממחי בידון, ואמר ליה ר' יוסא והלא כבר קראו אותה בעונתה, כלום [הם] קוראין אותה אלא כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה, אמר ליה מפני ההדיוטות שלא יהו אומרים בעונתה הן קורין אותה. מכאן הביאו [ראיה] שיהו מתפללין כ"ד ברכות כעין מוסף, וקורין לפנייהם ק"ש כדרך שקורין תהלה לדוד קודם תפלה. וזה אינו במשמע, שאם היה להם תפלה נוספת נמצאו ארבעה תפלות בתעניות, ובגמרא אמרו לקמן דליכא הכי, ועוד שתפלה זו אינה אלא בחבר עיר כדתנן מורידין לפני התיבה ואומר לפנייהם כו', וכיון שכן הצבור למה קורין את שמע כלום. אלא כך נראה שבתעניות לפי שהיו צריכין להתקבץ לרחובה של עיר היו קורין ק"ש בעונתה, ואין סומכין גאולה לתפלה אלא כל אחד ואחד קורא ק"ש וברכותיה בעונתה ומפסיק עד שמתאספין הכל לרחוב וקורין אותה פעם אחרת בלא ברכות, ומתפללין הצבור כיחידים, ואח"כ מורידין לפני התיבה הזקן ואומר כ"ד ברכות, וקצרו של דבר שצורת השמועות יותר נוחה כן, שכל זמן שעומדין לתפלה אומר לפנייהם כ"ד ברכות הללו.

ועוד לא נתפרש אם מוסיפין ברכות הללו בבבל, לפי שאמרו אין ת"צ בבבל, וכיון שאין מתפללין אותה אלא בשבע אחרונות שאסורין בנעילת הסנדל וכל הדרכים הללו בהם, ואין בבבל תענית במדות הללו, [שמא] (ש)אין מתפללין אותן. ושמא לא אמרו אין ת"צ בבבל אלא לומר שאין אסורין בנעילת הסנדל, אבל בתפלות לא קא מיירי, דהא קאמר אלא תשעה באב בלבד, ואין תשעה באב כת"צ לתפלות (אלא) לענין תוספת שש ולא לנעילה, וליכא למימר דהתם ה"ק אין ת"צ בבבל כלל אלא תשעה באב, דהוא כת"צ למקצת הדברים, דהא דייקי' עלה בגמרי' למימרא דט"ב בין השמשות שלו אסור, אלמא ט"ב לשויה ת"צ לגמרי קאמר, אלא דלא איירי' בתפלות, תדע מדשקלו וטרו בגמרא בנעילת הסנדל איכא דסאים ואיכא דלא סאים דלא סבר לה כשמואל, ואפ"ה לענין תפלות ל"פ.

ונראה שיש להם להתפלל תפלת נעילה שהרי אפי' בגי' ראשונות מתפללין אותה, מדתניא אין בין גי' ראשונות לגי' [אמצעות] (אחרונות) אלא שבאלו מותרין בעשיית מלאכה כו', ולא קתני שבאלו מתפללין [תפלת] נעילה ולא באלו, ובגמ' נמי לא אמרינן דהא איכא בינייהו. אבל מה אעשה שכמה צרות עברו ברחמי המקום המרובין ולא ראינו מי שהתפלל תפלת נעילה ולא שמענו עליו, ואם דעת הרבים לומר שאין נעילה אלא בת"צ, ואין תענית [צבור] כלל בבבל ואין ספק שאין מתפללין עשרים וארבע לעולם בבבל, ולא נתברר אצלינו מפורש, אבל כל המרבה בתפלות נענה. ועוד אמרינן לקמן גבי רוב גשמים אמר רב יהודה א"ר ובגולה מתריעין, ומייתי לה תניא נמי הכי שלא יהא בתייהם קברייהם, כלומר דהו"ל מפולת ובמפולת [הא] תנן מתריעין, אלמא בגולה נמי מתפללין כ"ד, שאין התרעה לעולם אלא בכ"ד ברכות ועלייהו מתריעין בשופרות, וכדתנן שבאלו מתריעין, וע"כ לא נסתפק בגמ' אלא אי איכא כ"ד בלא התרעה באמצעות, אבל התרעה בלא כ"ד ליכא לעולם וליכא אלא באחרונות. וא"ת מתריעין בענינו קאמר, שתי תשובות בדבר, חדא דרב יהודה דהוא מאריה דשמעתא הא קאמר דעננו לא קרי ליה התרעה, ועוד למאן דקרי ליה הכי נמי ליתא אלא

באחרונות, (והא) [דהא] קתני [לה] במתני' במה אלו יתרות, [ושמע מינה] דבבבל נמי איכא כ"ד והתרעות ובמסכת מגילה מבעיא להו בגמרא ת"צ בכמה משום דאית ביה מוסף תפלה, כלומר שמתפללין בו נעילה דהיא כעין תפלת מוסף דר"ח, ואתו למפשטיה מדרב דאיקלע לבבל קם קרא בספרא פתח בריך חתם ולא בריך, מכדי רב בישראל קרא מאי טעמא חתם ולא בריך, לאו משום דבעי למיקרי אחרינא בתריה, וא"ת שאין בבבל נעילה האיך קורין שם ד', והא ליכא מוסף תפלה בבבל, ולא מסתבר דנימא כיון דאיכא בא"י אף בבבל קורין ד', אלא אדרבה (הכא) דאיכא מוסף תפלה מוסיפין רביעי, כי ליכא לא נהיגי הכי, אלא משמע דאיכא מוסף תפלה בבבל.

ובירושלמי גרסי' בני נינוה צריכין מעבד תענית בתר פסחא, אתו שאלון לר' אמר לון לכו ועשו ובלבד שלא תשנו מטבעה של תפלה, היכן אומרה בשש שהוא מוסיף, עד כדון צבור שיש לו שש יחיד שאין לו שש, א"ר חנינא לא כן א"ר זעירא יחיד תובע צרכיו בשומע תפלה ואלו צרכיו הן, וזהו מעשה של בני נינוה האמור בגמרתנו, ובחז"ל היה מעשה שבא"י אין צורך לגשמים אחר הפסח ואעפ"כ מוסיפין שש.
וראיתי להראב"ד ז"ל שהוא מחייב להתפלל נעילה בכל ת"צ בזמה"ז ואפי' בבבל, חוץ מט"ב וד' צומות שאינן כת"צ לנעילה כדאיתא בפ' מקום שנהגו.

ושבו חפשי לדברים הללו ובדקתי למצוא להם מנהג בדברי הגאונים ז"ל. וראיתי תשובה שהשיב רבינו שרירא גאון ז"ל לראשי קהל פא"ס וזהו תורף שלה ודשאלתון שנינו מעשה בימי ר' חלפתא ובימי ר' חנניא בן תרדיון כו' עד (ש) לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית תקיעות לחודייהו הוא דאינן [נוהגות] אלא בשערי מזרח, או דילמא תקיעות וברכות, ואין ברכות נוהגות בזמן הזה היאך מנהג בישיבה.

תשובה: הכין חזינא דתקיעות לחודייהו הוא דאמרו חכמים אינן נוהגות אלא בשערי מזרח, אבל ברכות כ"ד אמורות במשנה שלפניה בסתם אומר לפניהם כ"ד ברכות, ומנהג המקדש כבר מפורש בגמ', אבל מנהגא דילנא השתא דתעני' בכל צרה שלא תבוא על הצבור מעצירת גשמים או יוקר השער או דבר או ארבה ומאי דדמי להכי, מתאמרן קדומן שבע ברכות כסידרא דמפורש במתני', ותוקעין כהנים בסוף כל חדא [וחדא], והכין רגילנא דמצלינא תפלת השחר גרידתא, ובתרא קאים זקן ואומר דברי כבושין והדר נחית שליחתא דאית ביה מדות דמפרשן בהלכתא, ומתחיל ברוך אתה דצלותא כד לביש שק וכד מחית שק על תיבותא וספרי וכהני דקיימין בשיפורי, וכד מטי לברכת גואל ישראל מתחיל בברכתא אריכא כו' ע"כ מן התשובה הזו בקיצור ובדילוג. ועוד היא ארוכה כמנהג הנהוג אצלם בישיבה, והוא אצלם כמו שכתוב שם מנהג ברור ונהוג להם מימות אבות ראשונים ועד עכשיו, וכיון שנתברר לנו הענין בראיות שבגמרא והוחזק לנו ממנהגם של גאונים ז"ל, לא נשאר בית מיחוש וספק בזה וראוי להתנהג בו.

ונראה לי שאין צבור מתפללין עננו של תעניות באחרונות, שאין מוסיפין אלא שש, דאי לא תימא הכי עשרים וארבעה ועשרים וחמש הויין, והטעם לפי שהכל כלול באלו שש ברכות של תוספות, והרי חותמין בהם העונה בעת צרה, לפיכך לא הצריכו להוסיף אף באחרונות שיחתמו בה העונה בעת צרה, אבל לפי שאמרו בגמרא בגואל ישראל מאריך ובחותמה הוא אומר מי שענה כו', משמע שעננו של שאר תעניות אומרו בגואל ומעין ברכה הוא [הואיל] ונתנו חכמים רשות להאריך בהם שכל צרה שישראל ניצולין ממנה גאולה היא, כענין שנאמר הוא יפדה את ישראל מכל צרותיו. וכן כתב רש"י ז"ל בפרק הקורא את המגילה גאולה דתפלה לאו דקבוץ גליות הוא, אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות אלינו תמיד, דהא ברכת קבוץ גליות ובונה ירושלים וצמח דוד לכל אחת ברכה בפני עצמה, ע"כ.

ומזכיר נמי העקידה שעקר חתימה זו ביום זה עליה, דגרסינן בירושלמי גואל ישראל ולא יצחק נגאל מכיון שנגאל יצחק כמי שנגאלו כל ישראל ר' ביבי אמר רבי אבא אמר רבי יוחנן אמר אברהם לפני הקב"ה גלוי וידוע לפניך רבש"ע שבשעה שאמרת לי להעלות את יצחק בני על גבי המזבח היה לי להשיב ולומר אתמול אמרת כי ביצחק יקרא לך זרע ועכשיו אתה אומר לי העלהו שם לעולה, ח"ו לא עשיתי כן אלא כבשתי את יצרי ועשיתי רצונך יהי רצון מלפניך שבשעה שיהיו בניו של יצחק נכנסין לידי צרה ואין להם מי שילמד סניגוריא אתה תהא מלמד עליהן סניגוריא, ה' יראה אתה (ש)תהא זוכר להם עקידתו של יצחק אביהם ותתמלא עליהם רחמים. וכן מצאתי נמי במנהג הישיבות בתשו' הנזכרת שהן אומרים פסוקים דעקידה מקודם חתימה בגואל ישראל.
ולפי שלא ראיתי סדר ברכות הללו בסדורי הראשונים אכתוב הסדר הזה כפי מה שנראה, והמלמד אדם דעת ילמדני האמת אמן.

ראה בענינו וריבה ריבנו וגאלנו מהרה למען שמך ופדנו מכל צרה, עננו ה' עננו ביום צום התענית הזה כי בצרה גדולה אנחנו אל תעלם אונך משמוע תפלתנו ואל תתעלם מבקשתנו, היה נא קרוב לנו טרם נקרא עננו, כדבר שנאמר והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע, כי אתה גואל ופודה ומציל ועונה בכל עת צרה וצוקה, וקיים לנו ה' אלקינו את הברית ואת השבועה שנשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה ותראה לפניך

העקדה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח וכבש רחמי לעשות רצונך בלבב שלם, כן יכבשו רחמיך את כעסך ויגולו רחמיך על מדותיך, מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י גואל ישראל. והן עונין אמן, וכן על כל ברכה וברכה, ואח"כ עומד חזן הכנסת (העובר שהוא חזן הכנסת) ואומר תקעו הכהנים תקעו, ותוקעין תקיעה אחת.

וחוזר ש"צ ואומר אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם כי זכר כל היצור לפניך בא מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך כי דורשיך לעולם לא יכשלו ולא תכלים לנצח כל החוסים בך, וגם את נח באהבה זכרת ותפקידהו בדבר ישועה ורחמים בהביאך את מי המבול לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם, ככתוב בתורתך ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה כו', ונאמר וישמע אלהים את נאקתם ויזכור אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב, ונאמר וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם ואזכור את בריתי, ובדברי קדשך כתוב לאמר זכר עשה לנפלאותיו חנון ורחום ה', ונא' טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו, ונאמר ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו, ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר הלוך וקראת באזני ירושלים לאמר [כה אמר ה'] זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה, ונאמר וזכרתי [אני] את בריתי אותך בימי נעוריך והקימותי לך ברית עולם, ונאמר הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כו' רחם ארחמנו נאום ה'. אלהינו ואלהי אבותינו זכרנו בזכרון טוב מלפניך ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם ובעבור שמך הגדול ישוב נא חרון אפך מעמך ומנחלתך וקיים לנו ה' אלהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך ע"י משה עבדך מפי כבודך כאמור וזכרתי להם ברית ראשוני אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים להיות להם לאלהים אני ה', מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י זכור הנשכחות. וחזן הכנסת אומר הריעו בני אהרן הריעו, ומריעין ג' שברים ותרועה מפני הספק שנסתפקו אבותינו בדבר כמו שמפורש במסכת ר"ה.

וחוזר ש"צ ואומר אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם מן השמים השמעתם קולך ונגלית עליהם בערפלי טוהר גם כל העולם כולו חל ממך ובריות בראשית חרדו מלפניך בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך ישראל תורה ומצוות ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש בקולות וברקים עליהם נגלית ובקול שופר עליהם הופעת ככתוב בתורתך ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר כו', [ונאמר] ויהי קול השופר כו', ונאמר וכל העם רואים את הקולות כו', ובדברי קדשך כתוב לאמר עלה אלהים בתרועה כו', ונאמר בחצוצרות וקול שופר הריעו כו', [ונאמר הללויה הללו אל בקדשו וגו', ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר והיה ביום ההוא יתקע וגו'] ונאמר כל יושבי תבל כו', ונאמר ויריעו העם ויתקעו בשופרות כו' ויהי כשמוע העם את קול השופר ויריעו העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה ויעל כל העם העירה איש נגדו וילכדו את העיר, ובתורתך ה' אלהינו כתוב לאמר והיה כי תבואו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות וזכרתם לפני ה' אלהיכם ונושעתם מאויביכם, וזכור לנו ה' אלהינו זכותו של יהושע עבדך נביאך ורחם עלינו למען שמך, מי שענה ליהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י שומע תרועה. וחזן הכנסת אומר תקעו בני אהרן תקעו, ותוקעין תקיעה אחת.

וחוזר ש"צ ואומר שיר המעלות אל ה' בצרתה לי כו' כל המזמור, וזכור [לנו] ה' אלהינו זכותו של שמואל חוזך והמלא עלינו רחמים למען שמך, מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י שומע צעקה. הריעו בני אהרן הריעו ומריעין שברים תרועה.

וחוזר ש"צ ואומר שיר המעלות אשא עיני אל ההרים וגומר כל המזמור, וזכור לנו ה' אלהינו זכותו של אליהו הנביא והמלא עלינו רחמים למען שמך, מי שענה את אליהו בהר הכרמל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י שומע תפלה. תקעו בני אהרן תקעו ותוקעים תקיעה אחת.

וחוזר ש"צ ואומר שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה' וגומר כל המזמור, וזכור לנו ה' אלהינו זכותו של יונה עבדך [נביאך] והמלא עלינו רחמים למען שמך, מי שענה את יונה במעי הדגה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י העונה בעת צרה. הריעו בני אהרן הריעו ומריעין שברים תרועה.

וחוזר ש"צ ואומר תפלה לעני כי יעטוף וגומר כל המזמור וזכור לנו ה' אלהינו זכותו של דוד משיחך ושל שלמה בנו מלך והמלא עלינו רחמים למען שמך, מי שענה את דוד ושלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י מרחם על הארץ, תקעו בני אהרן תקעו, תקיעה יתקעו.

וחוזר ש"צ ואומר רפאנו ה' וגו'. ואם אין שם כהן תוקעין לויים וישראלים ואם אין שם אלא כהן [א'], הוא תוקע ואין אומר לו תקע אלא הוא מעצמו תוקע ומריע ותוקע על הסדר.

זה סדר תפלת התענית שמתענין הצבור על כל צרה וצרה שלא תבוא עליהן בגשמים בשבע אחרונות ובשאר הצרות באותן מקומות ששנו בהן חכמים ז"ל מתריעין כמו שמפורש במס' תענית. ואלהינו יפדנו מכל עוונותיו ויאר פניו אתנו אמן סלה.